

CZESKIE I POLSKIE RZECZOWNIKOWE FORMY ZDROBNIAŁE A PROBLEM WZAJEMNEJ EKWIWALENCJI

Czesko-polska pozorna ekwiwalencja językowa występuje nie tylko w zakresie słownictwa. W szerszym rozumieniu tego terminu obejmuje m.in. stylistykę, frazeologię oraz zjawiska gramatyczne.

W referacie pragniemy poświęcić uwagę czesko-polskiej „zdradliwości” słowotwórczej. Dotyczy ona odmiennego wykorzystywania takich samych formantów słowotwórczych, ich frekwencji, tworzenia derywatów oraz zatarciu w którymś z języków pierwotnej funkcji formantu.

„Zdradliwość” formantów słowotwórczych notowanych w obu językach uwidocznia się również w formach zdrobniałych rzeczowników. Inwentarz formantów w obu językach jest ustalony. Dotyczy trzech rodzajów gramatycznych. Nazwy zdrobniałe są zawsze tego samego rodzaju, jak ich podstawa słowotwórcza. Formanty tworzące derywaty zdrobniałe mogą być proste, prymarne („jednoduché”), czyli 1. stopnia lub złożone („složené”), nazywane również formantami 2. stopnia lub sekundarnymi. Istotą nazw zdrobniałych jest nazywanie przedmiotów o zmniejszonych rozmiarach (por. Wróbel 2001: 190; *Příruční mluvnice češtiny* 1995: 125). Pełnią często funkcję ekspresywną, informują o pieśczośliwym ustosunkowaniu mówiącego (Grzegorzczkova 1981: 53). Nazywane są niekiedy rzeczownikami pieśczośliwymi (Szober 1953: 122; Šmilauer 1972: 88) Produktywność formantów deminutywnych jest znaczna. Formy zdrobniałe tworzone są częściej od nazw konkretnych niż abstrakcyjnych. Autorzy *Mluvnice češtiny* (1984: 306) stwierdzają, że: „nejhojněji se zdrobňují názvy konkrétních věcí, hojně názvy zvířat, méně názvy osob a řídce názvy abstraktní”. Ich zdaniem: „proces tvoření není uzavřen; existuje vždy potenciální možnost tvořit je od slov nově vzniklých nebo přejatých stejně jako od starých slov z důvodů stylistických nebo významových”.

Część przyrostków deminutywnych pokrywa się w obu językach, por. czes. i pol. -ek, czes. -ik, pol. -ik; czes. -iček, pol. -iczek; czes. i pol. -ka; czes. -ečka, pol. -eczka; czes. -ička, pol. -iczka; czes. i pol. -ko; czes. -ečko, pol. -eczko, np. *dům* – *domek* : *dom* – *domek*; *nůž* – *nožík* : *nůž* – *nożyk*; *knedlík* – *knedlíček* : *knedel* – *knedlík* – *knedliczek*, *mísa* – *miska* : *mísa* – *miska*; *část* – *částka* – *částečka* : *część* – *częstka* – *częsteczka*; *oko* – *očko* : *oko* – *oczko*; *město* – *městečko* : *miasto* – *miasteczko*. Nie należy jednak zapominać o tym, że w języku czeskim często użycie sufiksu deminutywnego wywołuje zmiany iloczasowe

w podstawie słowotwórczej, por. czes. *květ* : *kvítek*, *kus* : *kousek*, *schod* : *schůdek*, *dvůr* : *dvorek*, *hlava* : *hlávka*, *kniha* : *knížka*, *mísa* : *miska*, *péro* : *perko*, *břicho* : *bříško*, *tělo* : *tilko* itp. (Čechová 1996: 97–98). W polskim zjawisko to ograniczone jest do alternacji *o* : *ó* i niekiedy *ę* : *ą*, por. *dwór* : *dworeczek*, *ręka* : *rączka*.

Deminutywność form można wzmocnić poprzez zastosowanie sufiksów złożonych. Dobór formantów deminutywnych 2. stopnia wiąże się z formantami 1. stopnia, por. czes. *-ek* > *-ěček* : pol. *-ek* > *-eczek*, czes. *-ik* > *íček* : pol. *-ik* > *iczek*. M. Čechová (1996: 98) zwraca uwagę na fakt, że: „społeczným významovým rysem složených deminutivních formantů je zesílení zdrobňujícího, popř. citového významu. Tam, kde jednoduché zdrobňeliny chybějí nebo ztratily zdrobňující význam, zastupují útvary se složenými formanty zdrobňeliny jednoduché. Citové zabarvení je však i tu výraznější, srov., *ryba* > *rybka* > *rybička* (pol. *ryba* > *rybka* > *rybeczka*), *duše* > *dušička* (pol. *dusza* > *duszyeczka*)... Povahu jednoduchých zdrobňelin mají obdobné útvary např. ve slovech. *dědeček*, „...*růžička*“; por. pol. *dziadek*, *różyczka*.

W obu językach używa się ponadto niepokrywających się formantów deminutywnych, por. np. czes. *-áček* (*synáček*, *Čecháček*), *-oušek* (*dědoušek*), *-uška* (*dceruška*), *-ánek* (*nosánek*), *-ínek* (*tatínek*), *-inka* (*maminka*), *-enka* (*dívěnka*), *-unka* (*dcerunka*); pol. *-uś* (*tatuś*), *-ulek* (*ojczulek*) *-usia* (*mamusia*), *-unia* (*babunia*), *-uchna* (*matuchna*), *-ina* (*psina*; czes. *psina* ‘heca’), *-cia* (*pańcia*), *-unio* (*dziadunio*), *-uńcio* (*tatuńcio*), *-aszek* (*wujaszek*), *-uszek* (*paluszek*), *-iszek* (*braciszek*), *-uszko* (*jabluszek*) itp.

Te same formanty deminutywne mogą tworzyć czeskie i polskie nazwy hipokorystyczne, por. czes. *Božena* > *Boženka* : pol. *Božena* > *Boženka*, czes. *Jiří* > *Jiřík* : pol. *Jerzy* > *Jerzyk*. Czasami formy zdrobniałe mają w jednym z języków formant istniejący w drugim, ale nietworzący formy deminutywnej od konkretnego imienia, por. czes. *Eva* > *Evička* : pol. *Ewa* > *Ewusia*, czes. *Jiří* > *Jirka* : pol. *Jerzy* > *Jurek*. Czasami sposób tworzenia formy hipokorystycznej jest całkowicie odmienny, por. czes. *Kateřina* > *Káťa* : pol. *Katarzyna* > *Kasia*, czes. *Olga* > *Olinka* : pol. *Olga* > *Oleńka* itp. (zob. Šmilauer 1972: 90). W języku czeskim chyba jednak najczęstszym sposobem tworzenia męskich form hipokorystycznych jest ich skracanie i wprowadzanie form żeńskich na *-a* / *-da*, por. *Adolf* > *Dolfa*, *Stanislav* > *Stáňa/Standa*, *Jan* > *Jenda*. *Ferdinad* > *Ferda*, *Alexandr* > *Sáša* (wpływ rosyjski), por. także czes. *střeďa* / *stryček* ‘wujek/stryjek’ < *stryć*.

Paralelne deminutywne formanty słowotwórcze bywają czasami zdradliwe dla użytkowników języka czeskiego i polskiego. Nie zawsze bowiem u tych samych podstaw słowotwórczych formy są derywowane za pomocą takich samych formantów, por. czes. *vůz* – *vozik* : pol. *wóz* – *wózek*; czes. *les* – *lesík* : pol. *las* – *lasek*; rzadziej jest na odwrót, w czes. *-ek*, a w pol *-ik*, por. czes. *kostým* – *kostýmek* : pol. *kostium* – *kostiumik*; czes. *korál* – *korálek* : pol. *koralek* – *koralik*.

W kontakcie czesko-polskim zdradliwość językowa w wyrazach zdrobniałych powstaje nie tylko w wyniku innego doboru formantów słowotwórczych. Czasami formy zdrobniałe w jednym z języków tracą swoją funkcję deminutywną, albo łączą ją z innym znaczeniem. Na fakt ten zwraca uwagę J. Jodas (2003: 80): „zdrojem nedorozumění se... mohou stát lexikalizovaná, neutralizovaná deminutiva, v češtině relativně velmi častá (obložený) *chlebiček* – *kanapka*, *budiček*... *pobudka* *ručička* (*u hodin*) – *wskazówka*”. J. Jodas słusznie podkreśla, że tego typu formy w obu językach często występują w nazwach produktów spożywczych, zwłaszcza cukierniczych, por. czes. *taštičky* – *pierogi*, pol. *cukierek* – *bonbón* / *cukrátko*. Czescy i polscy sprzedawcy, zwłaszcza produktów spożywczych, oferowanych w mniejszych sklepach, kioskach, placach targowych, używają w nadmiarze form

zdrobniałych, oferując klientom *czes. čerstvé rohlíčky, housičky, hezká jablíčka*; *pol. świeże rogaliki, bułeczki, ładne jabłuszka*. W obu językach formami zdrobniałymi lubią posługiwać się kelnerzy i to przeważnie w restauracjach niższych kategorii, por. *czes. pivečko* – *pol. piwko*, *czes. kafičko* – *pol. kawusia* (rzadziej w postaci zdrobniałej niż w czeskim) itp.

Niekiedy takie same leksemy z formantami deminutywnymi, notowane w obu językach, stają się wyrazami zdradliwymi. W jednym z języków dochodzi do zatarcia funkcji deminutywnej i zmian znaczeniowych. Trafnie zauważa Jodas (loc.cit.: 80): „že některé české deminutivní formy jsou zrádné tím, že deminutivnost je u nich setřena, příslušné výrazy se totiž významově od svých slovních základů (v různé míře) osamostatnily nebo u nich není možno z formálních důvodů vyjádřit stupňovanou deminutivnost”. J. Jodas porównuje czeskie wyrazy *lampička, lavička, polička, sklenička* ze zgodnymi pod względem formalnym polskimi odpowiednikami *lampeczka, laweczka, półeczka, szklaneczka*, zwracając uwagę na fakt, iż w języku polskim wyrazy te są nacechowane większym stopniem deminutywności i że adekwatnymi odpowiednikami w języku czeskim wymienionych przykładów byłyby połączenia, np. z przymiotnikiem *malá* bądź też deminutywa z formantem *-ka*. Faktycznie czeskiemu *lampička* odpowiada znaczeniowo *pol. lampka*, zaś *malá lampička* = *lampeczka*, *czes. lavička* – *pol. lawka*, a *malá lavička* to *laweczka*, podobnie *czes. polička* tożsame z *pol. półka*, natomiast czeskiemu *sklenička* odpowiadają dwa wyrazy polskie, mianowicie *szklanka* i *kieliszek*, a odpowiednikiem znaczeniowym polskiego *szklaneczka* jest połączenie *malá sklenička*.

Słusznie stwierdza Z. Rusinová (2004: 230), że: „jde-li o hodnocení rozměru, představují deminutiva různorodý materiál od klasického pouhého zmenšení (*potok* – *potůček*, *město* – *městečko*, kde je zřejmé, že i *potůček* je *potok*, a *městečko* – *město*) k většímu nebo menšímu odlišení (*skříň* – *skříňka*, *stůl* – *stolek* – *stoleček*, *kočár* – *kočárek*), kdy se můžeme setkat s celou gamou významových posunů u výrazů, v nichž se význam deminuce cítí jako základní: *věž* – *vížka*, *dům* – *domek*, jindy už jde o slabší či silnější terminologizaci *chleba* – *chlebiček* [...], *trouba* – *trubka* – *trubička*”.

A oto przykłady wzajemnej zdradliwości semantycznej derywatów deminutywnych:

- a) w czeskim: *hřebík* ‘gwóźdź’ : *grzebyk* ‘mały grzebień’, *kobylka* ‘konik polny’ : *kobylka* ‘mała kobyła’ (to znaczenie też w czeskim), *kolečko* ‘taczki’ : *kolečko* ‘małe koło (też w czes.)’, *količek* ‘klamerka do bielizny’ : *koleček* ‘mały kolek (też w czes.)’, *látka* ‘materiał’ : *latka* ‘mała łata’, *lávka* ‘kładka’ : *lawka* ‘mała ława’, *motýlek* ‘muszka, rodzaj krawata’ : *motylek* ‘mały motyl (też w czes.)’, *můstek* ‘skocznia’ : *mostek* ‘mały most (też w czes.)’, *nůžky* ‘nożyczki’ : *nóżki* ‘małe nogi’, *ramínko* ‘wieszak do szafy, ramiaćzko’ : *ramionko* ‘ramię dziecka’, *žabka* ‘podłotek’ : *żabka* ‘mała żaba (też w czes.)’;
- b) w polskim: *maseczka* ‘preparat kosmetyczny’ : *czes. maska* ‘ts’, *pol. nożyczki* ‘narzędzie do cięcia, np. obcinania paznokci’ (por. *czes. nůžky* ‘nożyczki’) : *czes. nožičky* ‘małe nogi’ (*pol. nóżki*), *pol. mamka* ‘kobieta karmiąca cudze dziecko’ : *czes. mamka* ‘ekspr. od *mama*’ (*czes. kojná*).

Widać więc, że pewne wyrazy zdrobniałe w czeskim lub polskim są słowami całkowicie zdradliwymi pod względem słowotwórczym, pewne zaś jedynie częściowo, por. *czes. žabka* znaczy tylko po czesku ‘podłotek’, ponadto ma wspólne z polskim znaczenie ‘klamerka do firanek’ oraz także w czeskim i polskim jest to deminutivum od nazwy zoologicznej *žába* : *žaba*.

Wśród pułapek słowotwórczych zdarzają się wypadki opacznej zdradliwości, por. *czes. nůžky* – *pol. nożyczki* : *pol. nóżki* – *czes. nožičky*. Jest to przykład opacznej zdradliwości

leksykalnej i równocześnie słowotwórczej, bowiem w każdym z języków jedna z form zatraciła deminutywność (Orłoś 2003b: 191–194).

Mimo że oba języki dysponują podobnym zasobem formantów słowotwórczych, w tym deminutywnych, Polacy uważają, że ich południowi pobratymcy częściej posługują się zdrobnieniami. J. Jodas (2003: 81) jest jednak zdania, że to: „jinakost některých formálních prostředků češtiny svádí mnohé Poláky k domněnce, že v češtině se ve srovnání s jejich mateřštinou užívá nadměrně deminutiv”. Różnice dotyczą również frekwencji poszczególnych, notowanych w obu językach formantów zdrobniających, np. czes. *-íček* znacznie przewyższa frekwencją pol. *-iczek*. Co jest zauważalne dla Polaków i znajduje odbicie w pewnych dowcipach językowych z terenów pogranicza, por. niby czeskie: *szmaticzka na paticzku* ‘parasolka’, ironiczna nazwa Czechów *Pepiczki*.

W nazwach określających stopień pokrewieństwa między czeskim i polskim zachodzą dość istotne różnice. J. Jodas (2003: 81) uważa, że: „polská deminutiva 1. stupně *babka*, *dziadek* a *ciotka* odpovídají českým protějškům *babka*, *dědek* a *tetka* pouze formálně, tyto výrazy mají totiž v češtině... pejorativní zabarvení a označují navíc spíše jakoukoliv cizí než příbuznou osobu”. Można się zgodzić z J. Jodasem co do pejoratywnego odcienia czeskich przykładów, ale pol. *babka* właściwie nie ma dziś charakteru deminutywnego, *Słownik języka polskiego* (red. B. Dunaj, 1996) podaje parę znaczeń: 1. ‘matka ojca lub matki’, 2. ‘młoda atrakcyjna kobieta’ 3. pot. ‘stara wiejska kobieta’. Pol. forma *dziadek* dziś nie jest już odczuwana jako deminutivum (podstawa słowotwórcza *dziad* raczej oznacza przodka), podobnie wyraz *ciotka* nie ma dziś charakteru zdrobniającego. Zdrobnieniami są w polskim z wymienionych przez J. Jodasa przykładów formy *babcia*, czemu odpowiada czes. *babička* i *ciocia* = czes. *tetička*.

W czeskim o wiele częściej używa się zdrobnień drugiego stopnia, por. *babička*, *dědeček*, *tetička*, *maminka*, *tátinek*. Form tych używają również dorośli, w odróżnieniu od polskiego, gdzie notujemy je jedynie w bezpośrednim zwracaniu się do członków rodziny lub wśród dzieci. Na fakt ten zwraca m.in. uwagę Z. Tarajło-Lipowska (2000: 54): „[...] niektóre zdrobniałe słowa wżyły się w języku codziennym i przestały być odczuwane jako zdrobnienia [...] *tátinek* i *maminka* (‘tatusz’ i ‘mamusia’), weszły do języka ludzi dorosłych i bywają używane nawet w oficjalnych sytuacjach”. Jako przykład częstego występowania w czeskim derywatów drugiego stopnia Z. Tarajło-Lipowska cytuje następujący przykład: „Aničko, dej dědečkovi pusinku. Umyj si ručičky”, czyli „Aniu, daj dziadkowi buzi. Umyj sobie rączki”.

Tłumacze czeskich dzieł literackich pod wpływem czeskim w nazwach rodzinnych stosują deminutiva drugiego stopnia i błędnie formy czeskie *babička*, *tetička*, *maminka*, *tátinek* tłumaczą jako *babunia*, *cioteczka*, *mamusia*, *tatusz* zamiast *babcia*, *ciocia*, *mama*, *tata* (Orłoś 1992 II: 133). Nadmiar tego typu form zdrobniałych notujemy również u dobrych tłumaczy (por. m.in. A. Piotrowski, J. Waczków, 1976, *Śmierć pięknych saren* O. Pavla).

Formy czes. *strýček* / *stříček* mają charakter zdrobniały (rzadko używana jest podstawa słowotwórcza *strýc*), podobnie jak pol. *stryjek*, ale – na co słusznie zwraca uwagę J. Baluch (2002: 128) – „prawie wszystkim czeskim wyrażeniom, zwrotom i związkom frazeologicznym związanym ze słowem *strýc* i jego derywatami, odpowiadają analogicznie związki w języku polskim, których ośrodkiem jest słowo *wujek*”, które obecnie wyparło już omal całkowicie wyraz *stryjek* i oznacza zarówno brata ojca, jak matki. Fakt ten jednak nie dotarł jeszcze do świadomości wszystkich tłumaczy.

Deminutiva notujemy często w czeskich programach telewizyjnych o charakterze rozrywkowym, popularnym. Za przykład mogą posłużyć m.in. formy zdrobniałe nazw liter, używane chętnie przez czeskich uczestników różnych quizów, np. *áčko* (=a), *béčko* (=b),

céčko (= *c*), *déčko* (= *d*), *káčko* (= *k*) itp. (por. *AZ Kvíz* popołudniowy pierwszy program Telewizji Czeskiej). Formy zdrobniałe w znacznych ilościach pojawiają się np. także w programie telewizyjnym zatytułowanym „Chcete mě?”, poświęconym opuszczonym psom i kotom. Starszy pan prowadzący program, przejęty losem opuszczonych zwierząt, zwraca się do nich z czułością i apeluje do słuchaczy, aby się zajęli tymi stworzeniami. W jego audycji, oprócz zdrobnień używanych w języku potocznym typu *pejsek* ‘piesek’, *pejsánek* ‘pieseczek’, *psík* ‘psiak’, *kočička* ‘kotka, kiciuś’, *nožička* ‘nóżka’, *očičko* ‘oczko’, *tlapička* ‘łapeczka’, *panička* ‘pańcia, paniusia’, pojawiają się także formy rzadkie, por. *páník* – forma zdrobn. od *pán*, *pániček* – zdrobienie 2. stopnia, *papáníčko* – derywat od *papání* ‘jedzonko, papu’, zdrobienie *křiženeček* od *křiženec* ‘mieszaniec, kundlek’, *jizvička* zdrobienie od *jizva* ‘blizna’, itp.

Jak zauważa Z. Tarajło-Lipowska (op.cit., s. 55): „[...] bawią nas i wzruszają czeskie pieszczotliwe formy zwracania się do osób najbliższych”. Czesi używają form *miláčku*, *drahoušku*, *broučku*, *zlatičko*, *srdičko*, a my zaledwie *kochanie*, *kotku*, *złotko*.

Sądzę, że opinia przeciętnego Polaka o zamiłowaniu czeskim do używania zdrobnień odzwierciedla stan faktyczny i że badania statystyczne dowiodłyby częstszego stosowania form zdrobniących w języku czeskim niż w polskim.

BIBLIOGRAFIA

- Baluch J. (2002), *Stryjek (strýc, strýček, strejda), czyli wujek! Josef Hrabal, zwany Pepin – wujek Bohumila Hrabala*, „Język Polski” LXXXII/2, s. 127–128.
- Grzegorzczukowa R. (1981), *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa, s. 53–55.
- Grzegorzczukowa R. (1984), *Słowotwórstwo* [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Jodas J. (2003), *Dvě poznámky ke zrádným slovům v polštině a češtině* [w:] *České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti*, Ołomuniec.
- Lotko E. (1992), *Zrádná slova v polštině a češtině*, Ołomuniec.
- Mluvnice češtiny I* (1986), Praga, s. 300–303.
- Orłóš T.Z. (1992), *Studia bohemistyczne II*, Kraków.
- Orłóš T.Z. (red.) (2003a), *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*, Kraków.
- Orłóš T.Z. (2003b), *Czesko-polskie złudne ekwiwalenty o przeciwnych znaczeniach* [w:] *Anabasis. Prace ofiarowane Profesor Krystynie Pisarkowej*, Kraków.
- Orłóš T.Z. (red.) (2004), *Czesko-polska złudna ekwiwalencja językowa. Materiały pomocnicze dla studentów, polskich bohemistów i czeskich polonistów*, Kraków.
- Pavel O. (1976), *Smierć pięknych saren*, tłum. A. Piotrowski, J. Waczków, Warszawa.
- Rusínová Z. (2004), *Moce (přechylování) jako modifikace významu* [w:] *Konstanty a proměny v českém jazyce a literatuře XX. století. Stálost i zmienność w języku i literaturze czeskiej XX wieku*, Wałbrzych–Ostrava.
- Słownik języka polskiego* (1996), B. Dunaj (red.), Kraków.
- Šmilauer V. (1972), *Nauka o českém jazyku*, Praga.
- Szober S. (1953), *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Tarajło-Lipowska Z. (2000), *Kapoań Naopak. O czeskim dla Polaków być może mało zaawansowanych, ale mocno zainteresowanych*, Wrocław.
- Wróbel H. (2001), *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 190.